

Э. ОТЕБАЕВА

БАЙЫРҒЫ ӨЛШЕМДІК ҰҒЫМДЫ БІЛДІРЕТИН ТЕҢЕУЛЕР

Қазақ даласының ерте дәуірінде бастау алған байырғы өлшем бірліктерінің атаулары бүгінгі ұрапак құлағына жат естіліп, ұғымына қабыса бермейтіні анық. Дегенмен сол заманың тұрмыс-тіршілігіне лайық өз өлшемдері болғандығын тілдегі өлшемдік ұғымды білдіретін қыруар сөздер мен тұрақты сөз тіркестері (тұрақты тенеулер) арқылы танып білуге болады. Әрбір қауым, тайпа мүшелері ездерінің айналасын, ортасын, әртүрлі заттарды танып-білу үшін сандық, кеністік, салмақ, көлем, уақыт тәрізді өзге де сапалық қасиеттерді анықтау үшін түрлі әдіс-тәсілдер пайдалана білген. Әр халықтың құнделікті өмір сүру, тұрмыс қажеттілігінен туған қарапайым өлшемдері болған. Қазақ халқы өз ұрпағын табиғат құбылыстарын сезініп-біліп, өмір сүрге қажетті құбылыстарын біліп отыруға, пайда-зиянын мөлшерлеп, болжап отыруға тәрбиелеген.

“Қазактың халықтық терминдерінің шығу төркіні, қолданылу мақсаты, өміршендігі, аталау сәттілігі жағынан да басқа халықтардың ұлттық өлшемдерімен деңгейлес болғанын байқауға болады. Алайда, түрлі тарихи себептерге байланысты өлшеулік мәні бар байырғы терминдеріміз ұлт шенберінен аса алмай, нақты мәнге ие бола алмаған. Сондыктан да қазактың “бармағы” мен “табаны” немесе “құлашы” мен “қарысы” арық пен семіздің, ұзын мен қысқаның жекелеген мүшеслеріне тәуелді күйінде қалып қойған”, – дейді Е.Аққошаров [1, 47 б.]. Қазақ халқының да рухани мәденистінің бірі болып табылатын өлшем бірліктері де өз заманында қолданыста болып, кейін заман ағымына, өмір талабына байланысты жаңа атаулармен алмастырылды.

Ж.Кейкін “Қазақ атаулар мен байламдар” атты еңбегінде “Бұл замандағыдай дәлдік өлшем аспап-жабдықтары жоқ өртеде мөлшер негіздерін қоршаған орта көріністері, төніректегі табиғи заттардың бүтін бітімі не бөлігі, еңбек құралдарының үлгісі, мал өрісі, көші-қон шегі, өзге де материалдар сандық және салыстырмалы түрде, сондай-ақ адамның дене және мүше түркі да алынған” дей келе [2, 154] ұзындық, қалындық, көлем, салмақ, қашықтық, уақыт өлшемдеріне біршама анықтама берген. С.Кенжеахметұлының “Халық өлшемдерінің сырлары” атты мақаласынан да салмақ, көлем ұзындық, қашықтық, уақыт және мезгіл, ауа райы өлшемдері туралы мағлұмат алуымызға болады [3, 6 б.]. Яғни, қазактың байырғы өлшем бірліктері –

этностиң өткен өміріндегі саналы ғұмырының айнасы, ғасырлар мәдениетін бағалаушы ментальдық ұғымдар жүйесі болып қалмақ. Демек, халықтық өлшем атаулары ұлттық сөздік корымыздың ауқымды қабатын құрайтын күрделі таңбалар жүйесі болып табылады.

Қазіргі таңда осы өлшем атауларын зерттейтін арнайы метрологияғының бүгінде үлкен табыстарға қолы жетіп отыр және бұл салада қалыптасқан көптеген ғылыми терминнатаулар бар. Әр халықтың тіліндегі өлшем бірліктерінің шығу тарихы туралы белгілі метролог Л.А.Молчановының: “Әрбір халықтың өлшем бірліктерінің ерекшеліктерін тек олардың нақты болмыстағы іс әрекеттері ғана түсіндіре алады” – деп көрсетуі де өте орынды [4, 8].

Тіл тарихында кездесетін қашықтық, көлем, өлшем бірліктерін зерттеудің тіл ғылымы үшін де, метрология ғылымы үшін де маңызы бар. Сондыктан бұл – зерттеуді қажет ететін тың мәселе. Халық өлшемдерін ата-бабаларымыз бірнеше ғасырлар бойы қолданып және сол арқылы өлшем бірліктерін жасаған. Өлшем бірліктері қазақ халқының құнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі мал шаруашылығымен, көшіп қонумен, түрлі нысандарды салыстырып тенеу сияқты өмір қажеттілігінен туындаған деуге болады.

Қазақ тіл білімінде өлшем бірліктеріне қатысты Ж.Ш. Ахмедованың “Казахские народные наименования понятий об измерениях” [5] деп аталағын кандидаттық диссертациясын атауға болады. Фалым Е.Жантейісов “Этнокультурная лексика казахского языка” атты еңбегінде халықтық өлшем бірліктерінің тарихи лексикасы туралы зерттеу жүргізіп, құнды пікірлер айткан. Фалым “Нумеративы по своей природе всегда находятся в тесной зависимости от общественного уклада жизни” – дейді [6, 119].

Бұл жұмыста өлшем атауларының шығу төркініне, этнолингвистикалық мәні мен мағынасына көніл бөлінген және өлшем бірліктеріне қатысты терминдердің тізбегін берген. Мысалы: қабақ қаққандай уақыт, қолсұғымдай (білктігі кісі бойы – қолсұғымдай, шашы бұрқырат тұр), тайдаі тал түс, ширек жердей үлесі бар, бір-екі шошақтай пішен бар, жесіл басындаі жер, бір бекеттей жер, екі-үш арқан бойындаі жер, биттей (қорқыныштан биттей елес жоқ), бие бауындаі жер, есік пен төрдей (есік

пен төрдөй ұзын торы ат), бір ет асымдай мезгіл, желі арқан бойында, бір жесердің қунында, ұзындығы тай шаптырымдай, ши्रек жердей улесі бар, ұлтарақтай жер т.б.

Қазақ тілінде өлшемдік ұғымдар жайында көптеген сөздер мен тұракты сөз тіркестері (фразеология) сақталған. Қазақ дәстүрінде қалыптастан уақыт, кеңістік, қашықтық, көлемдік, сандық, салмақтық т.б. толып жатқан өлшемдік ұғымдар да тенеу-салыстыру арқылы сипатталады. Бұларды анықтауда халықтың қарапайым әдістері есебінде қолданылатын салыстыру не салғастыру негізінде туған тенеулерді атауға болады.

Халқымыздың ментальдық танымында шамадан тыс азғантай көлем мөлшерді білдіруде, түрлі нысандардың белгілеріне салыстыру мәніндегі -дай//дай//тай//тей жүрнақтарының жалғануы арқылы да болжам мәнді өлшемдік ұғымдар қалыптастан. Мысалы: *ине жұтқандай, алақандай, ат тобеліндей, пұшпақтай, ұлтарақтай, зәрдей, титімдей*, – дейді өзінің зерттеу жұмысында К.Күркебаев [7, 82].

Белгілі бір тілдің лексикалық қорындағы көптеген сөздердің халықтың тұрмыс-тіршілігінде кездескен объектілермен ұқастыру, салыстыру, тенеу арқылы когнитивтік санаында қалыптастанын білуімізге болады. Қазақ халқының тұрмысында қолданылған ескі өлшемдері, өлшемдік тенеулерді қарастырып көрелік.

Ара қашықтықты, жылдамдықты білдіретін өлшемдік тенеулер. Қашықтық өлшемдеріне тілде кез келген заттар мен құбылыстардың атаулары емес, сол тілді қолданушы халықтың шаруашылығына, құнқөрісіне, тұрмысына, негізгі кәсібіне тікелей қатысты заттар мен құбылыстардың атаулары негіз етіп алынған. Яғни ерте замандағы адамдарда техникалық жабдықтар болмағандықтан, тұрмыс қажеттілігінен туған қарапайым өлшемдер пайда болған. Бұл өлшемдердің шығу тарихы тым әріден басталып, алғашқы қауым адамдарының құнқөріс әрекетімен, шаруашылығымен катаиласа дамыған. Сол халықтың тұрмыс-салты мен кәсібіне қарай бұл өлшемдер де әр түрлі жағдайда қалыптастан. Сол себептен, қашықтық өлшем атаулары әр алуан және сан қырлы болып келеді [8, 5]. Тіліміздегі арақашықтық меже, шаманы аныктап білуде халқымыз өздері туған мекеннің айналасындағы мекендерді де өлшем, меже, шама ретінде танып білген. Бұған тіліміздегі *бие бауындаі жер, жесіл басындаі жер, қой орісіндей жер, қозы орісіндей жер, бойдақ қой ауылнандаі жер, қозы көген жер* сияқты сөз оралымдары дәлел бола-

лады. Бұл тіркесімді анықтауда құрамындағы ұйтқы сөзге тенеу, салыстыру мағынасын білдіретін -дай, -дай жүрнағының жалғануы арқылы жасалғанын көреміз [7, 45].

Уақыт аралығын, оның алыс-жақындығын білдіретін толып жатқан тұрмыстағы харакеттерге тенеу өлшейтін халқымыздың өзіндік ерекшеліктері өлшемі бар. Кеңістік немесе қашықтық өлшемдер – “километр”, “сантиметр”, “метр” деген атаулар да бірден пайда болмаған. Ата-бабамыздың өміртіршілігі төрт түлік малмен байланысты болғандықтан, біраз қашықтықты білдіретін бірсыныра өлшем атаулары малға қатысты туған. Мысалы: *бие бауындаі жер* – өте жақын, шамамен бір арқан бойы жер; *қозы орісіндей жер* – 2-3 шақырым; *қой орісіндей жер* – 5-6 шақырым (*шақырым* – 1000 метрді құрайды); *ат шаптырым жердей* – 20-25 шақырым жер; *құнан шаптырым жердей* – 10-15 шақырым жер; *тай шаптырым жердей* – тай-құнан ентікпей келетін қашықтық (5-10 шақырым шамасында).

Л.А. Молчанованның енбегінде Ақмола қазақтарының арасында салт атпен күні бойы жүріп ететін қашықтықты, шамамен 60-80 км жерді қоналғы жер деп атайдынығы айтылады [4, 77 б.].

Сонымен қатар жылдамдықты, қашықтықты білдіретін тенеулер: *қас пен көздің арасындаі* – жақын; *сідік шаптырым жердей* – тиіп тұрған, өте жақын қашықтық; *желі басындаі жер* – жақын жерге қатысты айтылған; *құйындаі үшты* – жылдамдығына көз ілеспеді; *құстай үшты* – жүрісіне көз ілеспеді, зымырады; *есік пен төрдей* – өте жақын, бір аттам ғана жер; *ағын судай екпіндей* – мейлінше тегсурінді карқындылық; *жұлдызыдаі ағу* – көз ілеспес жылдамдық.

Салмақ-көлемді білдіретін өлшемдік тенеулер. Қазақ тіліндегі салмақ-көлемді білдіретін өлшем атауларының біразы адам анатомиясына қатысты туған. Өлшем ұғымына байланысты ғалым Ә.Болғанбаев былай дейді: “Қазақ тіліндегі көлемдік өлшемдер дене мүшелерінің белгілі бір атауына дай//дай қосымшалары қосылу арқылы да бейнеленеді. Мысалы: *бармақтай, тұтамдай, құлаштай, жеңді білектей, кісі бойындаі, бір елідей, бір сүйемдей, қос үстай, бір адымдай* т.б. Бұл өлшемдік ұғымды нақтылы түрде емес, мөлшермен жобалап білдіреді. Сондықтан өлшем өлшенетін заттың көлеміне қарай бірде кішірейіп, бірде үлкейіп, құбылып отырады. Мәселен жұдыштықтай бала болса – кіші, жұдыштықтай жасара, ісік болса – үлкен болып көрінеді. Сондай-ақ алақандай көз болса – үлкен, алақандай жер болса – кіші бола-

тындығы сөзсіз” [9, 139].

Сонымен қатар, *аузын арандай ашты* – аузын кен ашты; *балтыры бесіктей* (келідей) – жуан балтырлы; *қол басындаі* – халықтық өлшем, жұ-дырықтай; *алақандай*, *алақанның аясындаі* – көлемі тар, кішкене ғана; *аядай жер* – азғантай, тар жер; *бармақтай*, *шынашақтай*, *жұдырықтай* – кішкентай: *бармақ* – дюйм өлшеміне сәйкес келеді; *баданадай*, *табақтай* – ірі, толық, үлкен деген мағынада жұмсалады. Заттың көлемін, аумағын білдіру үшін кейде *ат басындаі алтын*, *ат басындаі қорғасын*, *қой басындаі ділда*; *қойдың құмалағындаі*, *қой bogындаі қорғасын*, *бұзау салмағындаі*, *от орнындаі* деген теңеу сөздер де жиі ұшырасады. Осындағы *қойдың құмалағын ежелгі қолбасшылар мен ескери жетекшілер өздерінін сарбаздарының санын*, межесін, шамасын анықтау үшін *қойдың құмалағын алып салып сол арқылы да есептеген*.

Салмақ өлшемі туралы айтқанда теңеу өте көп колданылады: *алақандай*, *абажадай*, *добалдай*, *титімдей*, *титтей*, *мысқалдай*, *тырнақтай*, *шүйкедей*, *шукейттей* “өте кішкене” деген мағынада жұмсалады. Мұндағы **мысқал** асыл тастарды, әртүрлі қоспаны өлшектін ең женил салмақ өлшемі. **Мысқал** – Шығыс елдеріне кен тараған салмақ бірлігі. Мысқал бұқіл араб елдерінде, Индияда және Шығыс Африкада, Орталық Азия мен Қазақстанда қазыналық өлшем ретінде пайдаланылған. Ерте кездің өзінде-ақ мысқалдың дәл мәнін езгеріссіз ұстая үшін оның баламасы болып табылатын шыны сауыттар жасалған. Б.з.б. 780 ж. жасалған шыны сауыттар табылды. Қазіргі зерттеулердің көрсетуі бойынша олар миллиграммның үштен біріне дейінгі дәлдікпен істелінген. Сол сауыттардың салмағы бойынша бағаласақ, мысқал 431 г-ға тең. Мысқал – негізінен алтын мен күміс ақшалардың, бағалы заттар мен бояулардың өлшемі ретінде колданылған. Ол әр жерде әр түрлі мәлшерде өлшенген: Египетте 4,68 г, Иранда 4,6 г. Иракта 4,46 г, Индияда 4,538 г. XIV ғ-да қыпшақтар арасында колданылған “Азов мысқалы” үшін 4,41 г алынған. Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген халықтар арасында мысқалдың бірнеше варианты ұшырасады. Мысқалдың баламасында Хорезмде 4,55 г, Бұхарда 4,8-5,0 г. Самарқанда 4,46 г алынған. Мысқал – халық арасында соңғы кезге дейін дәрідермек, бояу мәлшерін анықтаудағы ең көп колданылатын бірліктің бірі. Қазак жерінде, негізінен, Бұхар өлшемін колданған [10, 23].

Сол сияқты *табақтай* – ас салатын ыдыстың көлеміндегі. **Табақ** – шамамен 12 орыс фунтына тең

салмақ бірлігі. Орта Азия мен Қазақстанның онтүстік аудандарында жиі қолданылған. Ол үлкен табақ (17-12 кг шамасында), кіші табақ (3,9-4 кг шамасында) болып екіге бөлінеді. Үлкен табақ астық салынған өтеуге, кіші табақ сауда-саттық, алыс-беріс жұмыстарында қолданылған.

Батпан – Ресейдің шет аймактарында (негізінен Азиялық бөлігінде) пайдаланылған салмақ бірлігі. Рессейде батпан туралы алғашқы дерек Афанасий Никитиннің “Уш теңіздің ар жағына саяхат” атты кітабында кездеседі. Ескіліктің орыс жазбаларында ол 10 фунтқа тең делінеді. Қазақ губерниясында батпан үшін 4,5 пұт астық мәлшері алынған. Ал көне түрік сөздігінде (Древнетюркский словарь. М., 1969) батпан 180-нен 300 кг аралығындағы салмақ өлшемі делінген. Әр елде батпаның әр килемі мәлшері пайдаланылған [10, 23].

Уақыт, мерзімді білдіретін өлшемдік теңеулер. Уақыт мезгілдерін анықтауға және оның жиіліктерін жіктең, айыруға байланысты қалыптасқан халық теңеулері мен өлшемдері әрі қызық, әрі анық, әрі түрге де өте бай. Халық ұғымында мерзім – уақыттың, мезгілдің шамасы мен ұзақтығын білдіреді. Мысалы: *бие сауымдай уақыт* – биенің екі сауымының арасы, бір сағат шамасындағы мезгіл (1,5-2 сағат); *тайдай тал түсте* – күннің тас төбөгеге келген тұсын мезгеп тұр. *Сүт пісірімдей уақыт* – 15-50 мин, *ет пісірімдей уақыт* – 3-3,5 сағат.

Кеңістікке байланысты А.Сейдімбек өз еңбекінде былай дейді: “Көшпелі қазақ халқы тек қана уақытты межелеуде емес, кеңістікті межелеуде де баршатым-түсінігі өмір салтымен, шаруашылық-мәдени сүлесімен (типімен) сабактасып жатады. Дәлел ретінде кеңістік межесін білдіретін тұрақты сөз тіркестерін (теңеулерді) мысалға келтірумен шектеуге болады: қылдай, иненін көзіндегі, тырнақтай, қас пен көздің арасындаі, оймақтай, қамышы сабындаі, қотан аясындаі, есік пен төрдегі, ауыл орнындаі, ұлтарақтай т.б.” [11, 202].

Ұзындықты білдіретін өлшемдік теңеулер: Ұзындық өлшемдері бір заттың (таяктың, арқаның) ұзындығын, мәлшерін анықтайды. **Шынтақтай**, **құлаштай**, **тұтамдай** деген өлшемдер ұзындықты білдіреді. Олардың берер мағынасы төмендегідей:

Шынтақ – қолдың органды саусағының ұшынан шынтақтың бүгілген жеріне дейінгі аралық. Қазақ елінде кен тараған Бұхар шынтағы шамамен 40-41 см. **Тұтам** – бүгілген төрт саусақ пен алақан арасындағы күйестің ұзындығына тең өлшем. Ба-

быр жазбаларында тұтам шамамен 8-8,5 см-ге тең ұзындық өлшемі делинген. **Құлаш** – иық деңгейіне сәйкес кере созылған екі қол ұшының арасына тең ұзындық бірлігі. 1838 жылғы мәлімет бойынша Фергана құлашы 166-170 см, Қазақстанда колданылып келген Бұхар құлашы 142 см-ге тең. Құлаш сауда-саттық жұмысында, тұрмыста, сондай-ақ салықты өтеу кезінде пайдаланылған. Сондай-ақ құлаштың да **сала, керे, қош** атты түрлері болған. **Кере құлаш** – иық деңгейінде кере созылған екі қол ұшының аралығы, 140-142 см. **Сала (қош) құлаш** – үш құлаш [10, 22].

Көлемді, мөлшерді білдіретін өлшемдік теңеу-лер. Қара құрттай қаптады – өте көп мөлшерде; ұлтарақтай жер – азғантай, болмашы жер (адам табанының көлемі); *тайлаққа артқан теңдей* – шамадан, мөлшерден артық затты әлі келмейтін жанға көтеруге орай айтылған; *жер теңгедей, аспан тебінгідей* – кіп-кішкентай, болар-болмас қана деген мәндө; *бес биенің сабасындаі* – толық, ет-женді, үлкен; *тым семіз*; *кәрі қойдың жасасындаі жасы қалды* – жасы жетіп, картайды, дүниенің жартысындаі – өте үлкен, зор.

Көшпелі қазақтың өлшем бірліктері және қоршаған орта туралы атаулары мен тұрақты теңеулері әр құбылыстың не екенін білдіретін сөздік белгі ғана емес, сонымен бірге белгілі бір құбылыстың төл касиетін әйгілеп танытатын дерек көзі. Жалпы тіл атауларыны, сол тілдердің құрамындағы сөздерді, белгілі дәрежеде, таным-тәжірибелінәйфак көрінісі деуге болады.

Сонымен, қорыта айтқанда, тіліміздегі көптеген өлшем атаулары ұйткы сөзге теңеу, салыстыру мағынасын білдіретін –дай// -дей// -тай// -тей қосымшасының жалғануы арқылы жасалғанын көреміз. Бұл теңеу мағыналы тіркестер сол тобымен сөйлем ішінде беліп жаруға келмейтін сөз тіркестерінің бірақ сынары қызметінде жұмсалады. Өлшем бірліктерін білдіре отырып, бейнелі образ жасауда тілге тиек болады. Қазақ халқының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін бейнелейді. Бұл сөздердің бірсыншырасы қазіргі кезде көнеленіп, архаизмге

(пассив сөзге) айналды. Дегенмен, көрсетілген өлшемдердің халқымыздың өткен өмірінде қандай мәні болса, бүгінгі өмір тіршілігіне тигізер пайдасы да одан бір де кем емес деп білуіміз керек.

ӘДЕБИЕТ

1. Аққошқаров Е. Халық арасына кең тараған байырғы өлшемдер // Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы, 2000, 11 қараша.
2. Кейкін Ж. Қазақ атаулар мен байламдар. Алматы: Олке, 2006. 456 б.
3. Қенжесағаметұлы С. Халық өлшемдерінің сырлары// Атамекен. Алматы: 1998, №23-24, 11 желтоқсан.
4. Молчанова Л.А. Народная метрология (к истории народных мер длины). Минск: Наука и техника, 1973. 84 с.
5. Ахмедова Ж.Ш. Казахские народные наименования понятий об измерениях: Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1975.
6. Жантайісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М. Ауезова). Алматы: Наука, 1989. 282 с.
7. Құркебаев К.К. Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты (ұзындық, арақашықтық, салмақ-көлем өлшемдері негізінде): Филол. ғыл. канд. ғылыми дөрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. Алматы, 2003.
8. Қиянатұлы Б. Қазақ халқының дәстүрлік өлшем-дері // Ана тілі. Алматы, 1995, №43. 5 б.
9. Болғанбаев Э. Өлшемдік ұғымды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері // Қазақ тілінің түсіндірme сөздігін жасау тәжірибелері. Алматы: Ғылым, 1989.
10. Аққошқаров Е. Халық арасына кең тараған ба-ыйырғы өлшемдер // Қазақ тілі мен әдебиеті. Алматы, 2000, 12 желтоқсан, 64 б.
11. Сейдімбек А. Қазақ әлемі (этномәдени пайымдау). Алматы: Санат, 1997, 464 б.
12. ҚТФС – Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977.